

ANTİK LIBERALİZM Mİ YOKSA MODERN SOFİZM Mİ?

Fatih TÜRE*

Özet

Antik Yunan dünyasının sofistleri, insanı ve insanla ilişkili kavramları düşüncenin odak noktasına oturtan ilk düşünürlerdir. Başarılı insanı mutlu insan olarak algılayan sofistler, yaşama pratik ve pragmatik bir anlam yüklerler. Bu bağlamda bireysel çıkar doğrultusunda bilginin subjektifliği, gerçeğin rölativizmi, bir sözleşme ürünü olan devletin araçsallığı sofizmin temel savlarıdır.

Bireysel özgürlüğü en temel değer olarak alan klasik liberalizmde de, insan iradesinin ürünü olan devlet, amaç değil araçtır. Bu çerçevede insanların özellikle yaşama, özgürlük ve mülkiyet haklarını koruyan, kendini hukukla sınırlandıran, güvenlik ve adalet dışındaki alanları bireylerin serbest girişimlerine bırakan ve dolayısıyla bireylerin çıkarları ile kendi çıkarı örtüşen devlet düşüncesi de liberalizmin temel savıdır.

Sonuçta aralarında ikibin yılı aşkın bir zaman farkı bulunmasına karşın, sofizm ile liberalizmin insan, birey, özgürlük ve devlet algılamalarında şaşırtıcı bir benzerlik vardır.

Anahtar Sözcükler: Erken ve Geç Dönem Sofistler – Klasik Liberalizm – Bireycilik – Özgürlük – Faydacılık- Toplum Sözleşmesi – Doğal Hukuk

Abstract

Sophists of Ancient Greece's world were the first thinkers who placed the focus of thought the human and the concepts related to human. Sophist observing successful human as happy human load life wish practical and pragmatic. Meaning subjectivity of knowledge in the direction of individual interest, relativity of reality and functionality of state which was the product of contract are main of sophists.

In classical liberalism which also sees individual liberty as basic value, state as the product of human will is means, not aim. In this context state understanding which protects human rights especially, life, liberty, property; limiting itself by law; leaving the areas -excepts security and justice- as free initiative and for these reasons identity of human interests and its own interests are thesis of liberalism.

As a result, although there is the difference about two thousands years between them, sophism and liberalism resemble each other interestingly in their understanding of human, individual, liberty and state.

Keywords: Sophists, Classical Liberalism, Individualism, Freedom

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Giriş

Demokrasi, küreselleşme, hukuk devleti, insan hakları ve devletin küçültülmesi gibi kavramlardan sıkça söz edildiği bugünlerde liberalizm, söz konusu kavramların zemini olarak sunulmaktadır. Bir yandan ustaca bir manevrayla kendisini demokrasi kavramına eklemleyen, öte yandan rakibi olan sosyalist demokrasinin “yenilmesi” ile adeta tek kalan liberalizm, çağdaş dünyanın egemen paradigması haline gelmiştir. Bu bakımdan doğru bir yargıya ulaşabilmek için liberal düşüncenin tüm yönleriyle ele alınıp incelenmesi zorunludur. Öte yandan akademik literatürde siyasal düşünceler tarihi alanında liberalizm üzerine yapılan çalışmalarda, liberalizmin ortaya çıkış ve gelişim serüveninde XVII. yy.’ın ikinci yarısı milat olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada modern dünyada en çok taklit edilen düşünce ve yaşam biçimi olan liberalizmin kökleri bağlamında tarihsel perspektifi biraz daha genişletmek ve antik Yunan sofist düşüncesi ile liberalizm arasında bir yakınlık / benzerlik olup olmadığı noktasında yüksek sesli –daha doğrusu yazılı- bir düşünce denemesi amaçlanmaktadır. Sofist ve liberal düşüncelerin ortaya çıkışına yol açan ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenler nelerdir? Her iki düşüncenin insan, eşitlik, adalet, toplum, devlet, yasa, bilgi ve gerçek gibi konulardaki savları nelerdir? Kesiştikleri ya da üzerinde titizlikle durdukları noktalar var mıdır?

Bu soruların yanıtlarının aranması kapsamında öncelikle temel varsayımları ve özellikleri bağlamında sofist düşünce, ardından doğuş dönemi olan XVII.-XIX. yy. aralığının klasik liberalizmi incelenecek, sonuçta ise sofizmin, liberalizmin bir ön ayağı olup olmadığı tartışılacaktır.

1.Sofistik Aydınlanma

İ.Ö. VII. yy. ortalarında, öncelikle İonia’da, özellikle de Miletos ve Ephesos polislerinde ortaya çıkan ve gelişen Yunan felsefesinin ana temasını kosmos ve çıkış noktasını da polis oluşturuyordu. Açıkçası Thales (İ.Ö. 625-545)’le başlatılan bu dönemde, filozofların temel varsayımı şuydu: Polis, siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel, hatta dinsel açıdan yetkin bir birimdir ve bu yetkinliğini “kural”lara borçludur. Başka bir deyişle gerek mitolojik/aristokratik kökenli yasa anlamında

“tesmoi”, gerek insan iradesinin sonucu oluşan yasa anlamında “nomoi”, polislin yetkinliğini sağlayan kurallardır. Kosmos ise en az polis kadar yetkin bir yapılanmadır; o halde kosmosun da bu yetkinliğinin dayandığı yasalar, kurallar, ilkeler var mıdır? Dolayısıyla ilk felsefeciler, kosmosun temel ilkesini (arkhe), eğer varsa evrensel kurallarını araştırmışlar, insan ve onunla ilintili toplum, devlet, siyaset, etik, din, sanat vb. konulara hiç girmemişlerdir.

Aynı dönemin toplumsal/siyasal koşulları ise aristokratik bir niteliğe sahipti. Polislerde yaşayan insanlar, yurttaşlar (polites), yabancılar (metoikos) ve köleler (menon) biçiminde üçlü bir kategorik ayırım içerisinde yer almakta; yurttaşlar da kendi içinde soylular (eupatrid) ve halk (demos) olarak iki temel sınıfa ayrılmaktaydı. Aralarında katı bir kast olan bu iki sınıf arasında da siyaset yetki, oldukça küçük bir azınlık olan soyluların elindeydi.

Antik dönemin “Doğulu süper gücü” Perslerin, İ.Ö. 504’te İonia’daki, İ.Ö. 490’da ise Yunan Yarımadası’ndaki polislerle saldırmasıyla başlayan ve İ.Ö. 471’e kadar sürecek olan Pers Savaşları, başta Atina olmak üzere Yunan polislerinin büyük çoğunluğunda toplumsal/siyasal yapının değişiminde önemli bir rol oynamıştır. Açıkçası Pers tehlikesi karşısında, sınıf farkı gözetilmeksizin tüm yurttaşların polislin korunmasına katkıda bulunması ve Perslere karşı savaşması, her şeyden önce sınıflar arasındaki kastın yumuşamasına ve adım adım tüm yurttaşların siyaset sürecine aktif katılımına yol açmıştır. İ.Ö. VII. yy. ortalarından itibaren süregelen ekonomik yapıdaki değişim, bir başka deyişle kapalı tarım ekonomisinden dışsattım amaçlı –özellikle zeytinyağı ve şarap- üretime geçiş de, bu dönemde toplumsal/sınıfsal yapıda bir değişimi ve çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Sonuçta İ.Ö. V. yy.’ın ortalarına gelindiğinde Yunan polislerinin büyük bölümünde, ancak özellikle Atina’da, siyaset, toplumsal ve ekonomik yapıda yaşanan değişimin meyvesi olarak demokrasi ortaya çıkmıştır.*

Atina’da demokratik yöndeki toplumsal ve siyaset gelişmeler, eşitsizlikçi inançlara dayanan aristokratik / mitolojik kültürü yararsız ve

* Bununla birlikte başta Atina olmak üzere Yunan polislerinde yaşanan demokrasinin, toplumun çok küçük bir kısmını oluşturan özgür ve aile babası erkekleri kapsayan, kadınları, yabancıları ve köleleri ise sistemin yine dışında bırakan oldukça sınırlı bir demokrasi olduğunu belirtmek gerekir.

yetersiz duruma düşürmüştür. Bir kere demokratik düzende Halk Meclisi (Ekklesia)'nde halkı ikna etmek ya da Halk Mahkemesi (Heliaia)'nde kalabalık jüriye karşı kendini savunmak için “retorik (hitabet)” en çok gereksinim duyulan araçtı. Mecliste ya da mahkemede dinleyicileri veya jüriyi kendi yanlarına çekebilmek için ise konuşmacıların, aristokratik değerlere saldırıp demokrasi övgüsü yapmaları gerekiyordu. Bunun için öncelikle aristokratik kültürün temel inançları eleştirilip yıkılmalı, aristokratik kurumların ve yasaların tanrısal, evrensel, değişmez şeyler olmadıkları gösterilmeliydi. Böylece aristokratik yönetimin en iyi ve en doğru yönetim olmadığı, yasaların ve toplumsal kuralların tanrısallıkla ilişkisinin bulunmadığı ortaya konulunca, yöneticilerin mutlaka soylular olmasının gerekmediği ve toplumsal kural ve yasaların, insanların üzerinde uydukları uzlaşım kurumu olduğu öne sürülebilirdi. Eğer ki söz konusu kurumlar insan iradesinin ürünüyse, bu durumda bütün halk birleşerek eski yasaları kaldırabilir, yerlerine yeni yasalar koyabilir, açıkçası siyasete ve siyasal karar alma sürecine katılabilirdi. Zincirin son halkası olarak da halka, yönetime katılabilmesi için gerekli siyasal erdem ve bilgilerin öğretilmesi; halkın yönetime katılmasının dayanağı olan temel inancın, aristokratların insanların doğuştan eşitsizliği iddiasına karşı insanların –doğaldır ki yurttaşların- doğuştan eşit oldukları inancının kanıtlanması gerekiyordu. Kısacası polislerdeki demokratik gelişmeler, eski aristokratik / mitolojik kültürün yerine yeni bir düşünüşe, demokratik bir kültüre ve bunun yerleşmesi yolundaki araçlara yönelik büyük bir gereksinimi ortaya çıkarmıştır.

İşte böyle bir ortamda söz konusu gereksinimi karşılama iddiası taşıyan, geleneksel aristokratik değer yargılarını sorgulayıp eleştiren ve büyük ölçüde demokratik içerikli görüşleri savunan ilk düşünürler olarak Sofistler ortaya çıktılar.

Yunanca “sophos ya da sophia (bilgi)” sözcüğünden türetilen sofist kavramı “bilgili kişi” anlamına gelmektedir. Antik Yunan'da polisten polise gezen, aristokratik kültüre karşı ayaklanmış ve yeni bir kültürün meşalesini taşıyıp gittikleri yerlerde bu yeni kültürün kıvılcımlarını yayan gezici öğretmenlerdir. Bununla birlikte sofistler, kendilerine en büyük onurlar ve en yüksek ücretler, demokrasi açısından olgunlaşmış bir ortam içinde bulunan Atina'da verildiği için daha çok Atina'da toplanmışlar, Atina'da dersler verip düşüncelerini yine burada yaymışlardır.

Sofistler, ortaya koydukları düşüncelerle aristokratik değerleri ve o zamana kadar tartışmasız kabul edilen inanç ve kurumları kökünden sarsmışlardır. Toplumsal ve siyasal kurumların dokunulmaz şeyler olmadığını, bunların insan yapısı oldukları için değişebilecekleri tezini kabul ettirmeye çabalamışlardır. Onlara göre tüm insanların üzerinde uzlaşabilecekleri ortak değerler yoktur. İnsanın kendisi de ahlaki bir varlık ve değer olmaktan çok, kendi çıkarlarını düşünen bencil bir canlıdır. İnsanın dışında bir doğru ve nesnel ölçüler olmadığı için, herkes kendi inandığı değerlerine, doğrularına başkalarını inandırmalıdır (İşçi, 2004: 55). Bu düşüncelerinden dolayı sofistler, belli görüşleri olan bir felsefe okulu değildir; her filozof kendine göre bir düşünce sistemi oluşturmuştur.

1.1.Sofistlerin Ortak Özellikleri

Sofist düşünce, İ.Ö. V. yy. ortalarından IV. yy. ortalarına kadar geçen yaklaşık yüz yıllık bir zaman dilimine damgasını vurmuş ve böylesine uzun bir süreçte çok sayıda sofist düşünür ortaya çıkmıştır. Bu düşünürlerin belli ortak görüşleri savunan bir okul etrafında toplanmaları ve –belki de daha önemlisi- antik Yunan geleneğine aykırı biçimde yaşamlarını para karşılığı ders verip bilgi satarak kazanmaları, dolayısıyla da öğrencilerinin istek ve beklentilerine yönelik düşünceler üretmeleri sonucu, birbirlerine karşıt görüşler ileri sürmüşlerdir. Dahası sofistlerin kesin doğruları bulup ortaya çıkarmak gibi bir amaçları da yoktu; tersine “toplumsal doğrular”ın ne denli görece olduklarını göstermekle yetiniyorlardı (Ağaoğulları, 1989: 56). Dolayısıyla bir “Sofist Doktrin”den söz etmek pek olası değildir.

Bununla birlikte söz konusu dönemde yaşayan düşünürlerin sofist sınıflandırması içine sokulabilmesi için birtakım ortak tutum ve düşüncelerinin bulunması da mantıksal bir zorunluluktur; aksi durumda bir sofist kuşaktan değil, tek tek düşünürlerden söz etmek gerekirdi. Sofistlerin gezgin öğretmenler anlamında meslekleri, retoriği temel yöntem olarak kullanmaları ve siyasal kurum ve kurullarla toplumsal değerleri tartışmalarının odak noktası yapmaları, söz konusu ortak yönlerin ilk akla gelenleridir.

Öte yandan sofist düşüncenin etkin olduğu dönem boyunca, polislerin, ancak özellikle Atina'nın içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal yapıda görülen değişim, sofistlerin savlarında da ciddi bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Açıkçası Atina ve yandaşları ile Sparta ve yandaşları arasında yaşanan ve Sparta'nın yengisiyle sonuçlanan, antik dönemin Yunan dünya savaşı niteliğindeki Peloponnesos Savaşları (İ.Ö. 431-404), yine başta Atina olmak üzere birçok poliste ekonomik sıkıntıları, siyasal çalkantıları ve toplumsal yapıdaki dağılmayı yaratmış ve Yunan dünyası bütünüyle bir çözülme sürecine girmiştir. Söz konusu çözülme, Makedon kralı II.Philip'in İ.Ö. 338 yılında Yunan Yarımadası'nı işgal etmesiyle son bulacak ve Antik Yunan tarihe karışacaktır. İşte bu çözülüş ortamında düşünce üreten geç dönem sofistler ile Savaşlar öncesinde Atina'nın siyasal ve kültürel anlamda lider olduğu demokratik yapının erken dönem sofistleri arasında, siyasal ve toplumsal yaşamın yarattığı ciddi ayrımlar vardır. Bu bağlamda sofistlerin ortak tutum ve düşüncelerini, erken ve geç dönem biçiminde iki ana gruba ayırarak ele almak gerekir.

1.1.1.Erken Dönem Sofist Düşünce

Yaklaşık bir tarih vermek gerekirse erken dönem sofistler –ki en önemli temsilcileri Protagoras, Prodikos, Gorgias ve Hippias'tır-, Pers Savaşları ile Peloponnesos Savaşları arasında, bir başka deyişle İ.Ö. V. yy.'ın ikinci yarısında etkinlik göstermişlerdir. Bu kuşağın tüm temsilcilerinin üzerinde durdukları ve düşünce ürettikleri temel konular beş noktada toplanabilir.

1.1.1.1.Hümanizm

Sofist akım ile birlikte düşüncenin ve felsefenin konusu insan ve onunla ilişkili kavramlar olmuştur. Ancak burada amaç, insanı daha iyi anlamak, özünü ve varlığını kavramak değildir; sofistlerin insancılığı, kosmos sorunu ile ilgilenmemekle sınırlıdır. Daha açık bir deyişle sofistlere göre, doğa filozoflarının temel sorunsalı olan kosmosu, kosmosun ilke ve yasalarını araştırmak yararsız ve boş bir uğraştır; insanın günlük yaşamına ve mutluluğuna hiçbir katkı sağlamaz. Sözelimi Thales'in iddia ettiği gibi evrenin temel maddesinin “su” ya da Herakleitos'un savıyla “ateş” olmasının, Atinalı bir yurttaşın Halk

Meclisi'nde yandaş bularak polislin yönetiminde etkili bir konuma gelmesinde ne gibi bir yararı vardır? Dahası doğa ile uğraşan filozoflar, ortak bir kabule de ulaşamamışlardır. O halde kafa karışıklığına yol açan bu yararsız konularla ilgilenmek yerine, evrendeki en önemli varlık olan insana dönülmeli ve onu doğrudan ilgilendiren konularla ilgili düşünce üretilmelidir.

Protagoras'ın ünlü özdeyişi "*metron antropos panton* (İnsan herşeyin, ölçüsüdür)", sofistlerin insanı ele alış biçimlerini en yalın haliyle ortaya koyar. Sofistlerin insancılığı, Aydınlanma Çağı'nın hümanizmasıyla belki çok uyumsuz; ancak düşüncenin odak noktasına insanı yerleştirmeleri önemlidir ve açıkçası felsefenin insanla ilgilenmeye başlaması sofistlerin mirasıdır.

1.1.1.2. Pragmatizm

Sofistler, düşünce tarihinde "ahlak (mutluluk) sorunu"nu ilk kez ele alan düşünürlerdir. Ahlak, "iyi ve kötü" kavramlarıyla açıklanan ve iyiyi amaçlayan bir alandır. Bu çerçevede "insan için iyi, en iyi olan nedir?" sorusuna sofistler, "mutluluk" yanıtını vermişlerdir. Ancak bu yanıt, hemen şu sorunun sorulmasını zorunlu kılar: "İnsan nasıl mutlu olur?" İşte sofistlerin mutluluk reçetesi, pratik ve pragmatik bir anlam taşır. En açık deyişle mutlu insan, başarılı insandır.

Toplumsal ve siyasal yaşamda başarılı olmak için zorunlu bir araç olarak gördükleri bilgiye pratik bir anlam yükleyen sofistler, kuramsal bilginin gereksiz olduğunu ve yaşam açısından hiçbir yararının ve öneminin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre felsefenin, düşüncenin amacı, insana, günlük davranışlarını yönlendirecek, onur, ün, zenginlik sağlayacak ve polislin yönetiminde yüksek görevler almasına yardımcı olabilecek yolları göstermektir.

Diğer yandan polislerin çoğunda bu bakış açısına altyapı oluşturacak bir değişim de yaşanmaktaydı. Daha kısa bir süre öncesine kadar toplumsal yapıdaki kast ve siyasal yapıdaki aristokrasi, yerini yurttaşlar arasında eşitlik ve demokrasiye bırakıyordu. Dolayısıyla her yurttaş, kendi bireysel yaşamında gerçekleştirmek istediği, kendisine hedef olarak koyduğu amacına –zenginlik, ün, onur ya da mevki gibi- ulaşma olanağına sahipti.

Bu bağlamda sofistlerin hümanizm anlayışı da göz önünde bulundurulduğunda ortaya şöyle bir mantık zinciri çıkar: Mutluluk “başarmak”tır. Başarı, gerçekleştirilmek istenen amaca götürecekt bilgi ile elde edilebilir. Bu bilgi, evrene, evrenin yasalarına yönelik değil, insana ve onun pratik yaşamına yönelik olmalıdır. Yurttaşlara söz konusu bilgiyi öğretecek olanlar ise sofistlerdir.

1.1.1.3.Bilgi Kuramı

Bir doğa filozofu olan Elea Okulu'nun kurucusu Parmenides'in, evrensel, mutlak, değişmez ve ancak akılla kavranabilen bilgi anlamında “alethaia” (episteme) ve bireysel, göreceli, zamana ve yere göre değişen ve duyu organlarıyla elde edilen “sanı” (doxa) ayrımı, felsefe tarihi boyunca bilgi kuramı bağlamında tartışılacelmiş temel konudur. Bu çerçevede sofistler, kesin, mutlak, evrensel bir bilginin olamayacağını, çünkü bilginin duyuyla elde edilen algılardan doğan sanı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Eğer bilginin kaynağı duyu organları ve algılar ise, bunların kişiden kişiye değişen, göreceli kavramlar olmasından ötürü, bilgi de görecelidir; mutlak ve evrensel değildir. Hatta Gorgias, “Hiçbir şey yoktur. Olsa bile bilemeyiz. Bilsek bile başkalarına aktaramayız” diyerek, bilginin değil evrensel kişisel bile olamayacağını ya da en azından kişisel bilginin başkalarına aktarılamayacağını ileri sürmüştür. Dolayısıyla sofistlerin idealizmi değil ampirizmi benimsedikleri de rahatlıkla söylenebilir.

Mutlak ve evrensel bir bilgi olamayacağı biçimindeki bu bakış açısı, doğal olarak birden çok “gerçeğin” varlığını savunur. Ortada birden çok düşünce ve değer sisteminin bulunduğu böyle bir durumda insan, hangisinin doğru ve geçerli olduğunu araştırma gereği duyarak, tek düşünce sistemi –aristokratik/mitolojik- bulunan antik Yunan toplumunda görülmeyen bir biçimde, “düşüncenin üzerine düşünme”ye başlayacaktır ki, bu, hem epistemolojik sorunların üzerine eğilmesine hem de düşünüş sistemlerinin ideolojik niteliklerinin yavaş yavaş farkına varılmasına yol açacaktır (Şenel, 1986: 164).

Bilginin algı olması ya da ancak algılanabilenlerin bilgi ve bilim konusu olması, zorunlu olarak metafizik ya da dinsel kavramların bilimin alanı dışında kalması sonucunu doğurur. Protagoras'ın “Tanrıların ne var

olduklarını, ne var olmadıklarını ne de nasıl olduklarını söyleyebilirim. Sorunun karanlığı ve insan yaşamının kısılalığı bunu bilmemizi engeller” sözü, sofist düşüncenin dinsel ve metafizik konulara bakış açısını özetler. Anlaşılacağı gibi bu sözler, tanrısal inanca değil tanrısal bilgiye ilişkindir; başka bir deyişle tanrılara olan inanç değil, tanrıların bilinebilirliği anlayışı eleştirilmektedir (Ağaoğulları, 1989: 57-58). Antik Yunan’ın dinsel inancı anlamında mitoloji göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşımın yine aristokratik kültüre yönelik bir eleştiri olduğu kolayca anlaşılır. Dahası özelde Protagoras’ın genelde ise sofistlerin, tanrıların varlığını mutlak biçimde yadsıyan ya da doğrulayan anlayışlara karşı insan bilgisinin sınırlarını belirtmeleri, bilimsel düşüncenin gelişimi bakımından önemli bir adımdır.

Öte yandan gerçek konusunda subjektivizmin öncüsü olan sofistlerin, göreceliğe bireysel değil toplumsal bir anlam yüklediklerini de söylemek gerekir. Daha açık bir deyişle düşünce ve görüşlerin çokluğu ve farklılığı, bir düşüncenin “yanlış” ve bir başkasının “doğru” olduğu anlamına değil, bir düşüncenin bir başkasından daha “yararlı” ve “uygun” olduğu anlamına gelir. Bu durumda kişinin, her ne kadar kendi doğrusu ve gerçeği olsa da, toplumun genelinin “yararlı” ve “uygun” bulduğu yasa ve ilkelere uyması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Son olarak bilginin duyu organları ile sağlanan algı olması, bilginin ve dolayısıyla erdemın doğuştan geldiği ve öğrenilemeyeceği biçimindeki aristokratik düşünce ve inanca yönelik bir başka eleştiridir. Çünkü bilginin kaynağının duyu organları olması, her şeyden önce insanın dünyaya “boş bir sayfa” gibi geldiği anlamını taşır. Yaşamı boyunca edindiği tüm gözlem ve deneyimler de onun bilgi düzeyini belirler. Dolayısıyla insanlar arasında en azından doğuştan gelen bir eşitsizlik yoktur.

1.1.1.4. Toplum Sözleşmesi

Doğadaki tüm canlılar, yaşam mücadelesini tek başlarına yürütebilecek donanıma sahipken insan bu konuda güçsüzdür. Dolayısıyla insanın, varlığını sürdürebilmesi için yapabileceği tek şey, aklını kullanmak, toplu halde yaşamak ve yardımlaşmaktır. Sofistler bu düşünceden hareketle, devletin insanlar arasında yapılan bir sözleşmeden

doğduğu sonucuna ulaşmışlardır. Toplumun ve devletin temelinde sözleşmeyi yerleştiren sofist düşünce, devleti insan yapısı bir araç olarak görmektedir ve amacı ise, hümanist anlayışa uygun biçimde insanın mutluluğu olmaktadır.

Söz konusu bakış açısının iki önemli sonucu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, toplumun ve devletin insan yapısı olmasının, doğal olarak toplumsal ilişkileri düzenleyen kuralların da insan yapısı ve gereksinimler doğrultusunda değişebilir nitelikte olması sonucunu doğurmasıdır; tanrısal, mutlak ve değişmez nitelikte değil. Bu görüşün, aristokratik/mitolojik toplum ve siyaset anlayışına bir başkaldırı olduğu açıktır.

İkinci önemli sonuç ise, toplumu ve devleti yaratan sözleşmeye tüm insanların –doğaldır ki özgür “erkeklerin”- kendi arzularıyla katılacaklarına ve dolayısıyla aralarında bir denkleğin bulunacağına ilişkin kabuldür. Böylece insanların varlıklarını sürdürmek amacıyla aralarında anlaşarak kuracakları devlet, dairenin merkezi gibi herkese eşit uzaklıkta bulunacağından, sunacağı hizmet ve olanaklardan yine herkesin ayırım gözetmeksizin aynı oranda yararlanma hakkı doğacaktır. Böyle bir düşüncenin sonucu ise –sınırlı da olsa- eşitlik ve demokrasidir.

1.1.1.5. Bireysel ve Toplumsal Faydacılık

Sofistlere göre insan, ahlaki bir varlık ya da değer olmaktan çok, kendi çıkarlarını düşünen bencil bir yapıdadır. Zaten sofistlerin hümanizm, pragmatizm ve subjektivizm yönündeki görüşleri altalta sıralandığında, sonuçta kişinin kendi bireysel çıkarını maksimize edebildiği ölçüde “mutlu” olacağı sonucu doğal olarak ortaya çıkar.

Bununla birlikte erken dönem sofistlerde, birey ile toplumun amacının birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği biçiminde bir kabul de vardır. Özellikle siyasal ve ekonomik alanlarda, bireyin kendi amacını gerçekleştirmeye çabalaması, sonuçta toplumsal çerçevede de gelişmeyi getirecektir. Siyasal açıdan makam ve güç elde etmeyi amaçlayan bir kişi, bu amacına ancak demokratik sistemin mekanizmaları içinde ulaşabileceğinden, demokrasinin işleyişine ve gelişmesine de katkıda bulunuyor demektir. Aynı çözümlenme ekonomik alanda da bireysel çıkarın toplumsal yarara dönüşeceğini varsayar. Eğer ki kişinin

yaşamında en çok önem verdiği değer ekonomik güç ise, bu amacına ulaştığında vergi verme, mal çeşitliliği sağlama, yanında çalıştırdığı kişilere ücret ödeme vb. araçlarla bireysel çıkarımı toplumla paylaşması söz konusu olacaktır.

Ancak siyasal ve ekonomik liberalizmin bu temel ilkelerinin geçerli olabilmesi için, bireyler ile toplumun amaçlarının bir uyum içerisinde bulunması ve polislin de bütünleştirici bir güce sahip olması gerekir. Bu, kişinin toplum ve devletle karşı karşıya kalmadan, dahası topluma da yararlı olacak biçimde bireysel çıkarımı gerçekleştirmesinin ön koşuludur (Ağaoğulları, 1989: 65). Tersine bir durumun, başka bir deyişle her ne pahasına olursa olsun bireysel çıkar elde etme yönündeki bir tutumun, toplumsal çözülmeye ve dağılmaya neden olacağı açıktır.

1.1.2.Geç Dönem Sofist Düşünce

Yunan polislerinde Peloponnesos Savaşları'nın ardından beliren ekonomik çöküntü, toplumsal dağılma ve siyasal istikrarsızlık ortamı, İ.Ö. IV. yy.'ın düşüncesini de etkilemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Kynik ve Kyrene Okulları'nın yanı sıra sofist akıma mensup düşünürler de –Kritias, Kallikles Thrasymakhos, Alkidamas ve Antiphon, bu kuşağın en tanınmış adlarıdır-, söz konusu karamsar tabloya koşut görüşler ileri sürmüşlerdir. Daha açık bir deyişle bu dağılma sürecinde savunulan düşüncenin ana teması, “gemi batıyor, herkes canını kurtarsın” benzetmesiyle özetlenebilecek toplumu, toplumsal birliği, polislin vazgeçilmezliğini ve bir anlamda “kutsallığını” yadsıyan, aşırı bireyci bir nitelik taşır.

Antik Yunan'ın çöküş dönemi olan bu zaman diliminde düşünce üreten geç dönem sofistler, tıpkı erken dönem sofistler gibi hümanizm, pragmatizm, bilgide görecelik ve bireycilik gibi kavramları sahiplenmişlerdir. Başka bir deyişle geç dönem sofistler de insana, insanın mutluluğuna, bu mutluluğa götürecekt başarıyı veren pratik ve pragmatik bilginin önemine, herkesin başarı olarak belirlediği hedef farklı olacağından bilginin de göreceliliğine, devletin –polislin- insan yapısı bir araç olduğuna vurgu yapmışlardır. Ancak bu vurguya rengini veren temel nitelik “aşırılık” olmuştur. Sözelimi önceki sofistlerin bilginin ancak algılanan olduğunu ve dolayısıyla algının dışında kalan tanrıların ve

metafizik kavramların bilimin konusu olamayacağını ileri sürmelerine karşın, geç dönem sofistlerde tanrılar ve mitoloji açıkça yadsınır. Onlara göre tanrılar, yönetilenleri denetim altında tutabilmek amacıyla akıllı devlet adamları tarafından “yaratılmış” olabileceği gibi, topluma önemli yararları dokunmuş kişilerin insanlarca kutsallaştırılması sonucu da ortaya çıkmış olabilir. Örneğin, deniz tanrısı Poseidon, büyük olasılıkla ilk kez bir deniz aracı yaparak insanlara denizciliği öğreten kişidir.

Söz konusu aşırılık, geç dönem sofistlerin tüm düşünce sistemine damgasını vurmuştur. Erken dönem sofistler, göreceliği yalnızca bilgi kuramı ile sınırlayıp özellikle etik alanında toplumun genelinin “iyi” ya da “kötü” kabul ettiği tutum ve davranışların, bireylerce uyulması gereken kurallar olduğunu, göreceliğin etik açısından geçerli olmadığını savunurlarken, geç dönem sofistler bu alanda da göreceliği kabul ederler. Herkesin doğrusu ve yanlışı kendine göre olacağı gibi iyi ve kötüsü, güzel ve çirkini de kendine göredir; toplumun neye inandığının, neyi benimsediğinin önemi yoktur.

Yine erken dönem sofistlerin toplumsal yararlarla uyumlu bireysel yarar düşüncesi, geç dönem sofistlerde yerini toplumu umursamayan, “ben kendi çıkarımı gerçekleştireyim, başkasından bana ne” biçiminde bir bireysel yarara bırakır. Aynı koşutlukta, erken dönem sofistlerin, karşısındakine saygı duyan, edebi sanatlarla süslenmiş, nasıl söylendiği kadar ne söylendiği de önem taşıyan, iç tutarlılığı bulunan ve gerçekten “tartışma (münazara)” niteliğindeki temel yöntemi olan ‘*retorik*’, geç dönem sofistlerde muhatabı dikkate almayan ve ne pahasına olursa olsun onu alt etmeyi amaçlayan, yalnızca nasıl söylendiği önem taşıyan, tutarlılığı bulunmayan bir “ağız dalaşı (münakaşa)” anlamında ‘*eristik*’e dönüşmüştür. Öte yandan geç dönem sofistlerin, felsefi düşünceye orijinal katkıları da vardır. Erken dönem sofistlerin değinmediği, özellikle doğal hukuk ve güç-iktidar ilişkileri bağlamında geç dönem sofistlerin üzerinde durulması gereken önemli görüşleri bulunmaktadır.

1.1.2.1. Doğal Hukuk

Geç dönem sofistler, düşünce tarihinde ilk kez olarak “doğal yasa” (physis) ile “insan yapısı yasa” (nomos) ayrımı üzerinde durarak doğal hukuk öğretisinin temellerini atmışlardır. Özellikle Alkidamas ile

Antiphon tarafından ele alınan bu yaklaşım, insanın dışında ve üstünde, yalnızca insanı değil tüm varlıkları kapsayan doğaya özgü yasaların bulunduğunu varsayar.

Her şeyden önce adalet ve eşitlik kavramları, physisin ya da doğal olan yasaların varlığının en açık kanıtıdır. Ancak burada physis ile nomosun uyumsuzluğunu, hatta aralarındaki karşıtlığı da görmek gerekir. Söz konusu karşıtlığın en tipik kanıtı, doğada herkesin eşit olmasına, hiç kimsenin köle olmamasına karşın, tüm polislerde nomosun insanları köle efendi, yurttaş-yabancı vb. farklılıklara / eşitsizliklere ayırmasıdır. Dahası nomos, insanları yapay bir biçimde çeşitli statülere ayırmasının ötesinde, onların doğal davranışlarını bile sınırlar. Örneğin Antiphon'un (akt. Kranz, 1984: 199) "*Gözler doğada dilediklerini görürler, dil dilediğini söyler. Ancak toplumsal yasalar, neleri görüp neleri görmememiz, neleri söyleyip neleri söylemememiz gerektiği yolunda yasalar, kurallar koymuştur*" sözü, bu sınırlamayı ifade eder. Dolayısıyla doğa ile karşıtlık içinde bulunan nomosun, gerçek anlamda eşitlik ve adaleti yansıtmadığı açıkça bellidir; bu nedenle doğal olan adaleti sağlayacak doğal yasaların ve hukukun varlığı, mantıksal bir zorunluluktur.

Bununla birlikte sofistlerin doğal hukuk düşüncesini, mutlak eşitlik ve adaleti savunmak amacıyla ortaya attıkları sanılmamalıdır; tersine doğal hukuku, aşırı bireyci tutumlarının hizmetinde kullanmışlardır. Şöyle ki, eğer nomos, insanları sınırlıyor, onların başarısı ve mutluluğu önünde engel oluşturuyorsa, o halde insan, gerçek ve tek bağlayıcı yasa olan physis'e uymalıdır. Bu bakışın pratik anlamı ise, kişinin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek yolunda toplumsal değerleri ve pozitif hukuku hiçe sayması, amacına ulaşmak için her yolu doğal görmesidir.

1.1.2.2. İktidar-Güç İlişkisi

Her ne kadar doğal hukuk öğretisinin temelinde eşitlik ve adalet kavramları yer alsada, geç dönem sofistler, bu öğretiden hareketle siyasal iktidar ile eşitlik değil güç arasında bir ilişki kurmuşlardır. Onlara göre devlet, insan iradesinin ürünü olan, insanların kendi aralarında anlaşarak oluşturdukları bir araçtır; ancak söz konusu anlaşmanın hükümlerini eşitlik değil güç belirlemiştir. Kritias, Kallikles ve Thrasymakhos,

iktidar-güç ilişkisi üzerine en ayrıntılı düşünceleri ortaya koyan sofistlerdir.

Kritias, insanlar arasındaki ilişkilerde adalet, eşitlik, hak gibi değerler bulunmadığını, bundan dolayı da geçerli tek ilkenin, doğaya da uygun biçimde güç olduğunu ileri sürer (Ağaoğulları, 1989: 73). Bu bağlamda güç, çatışmalara son verecek ve toplumda düzeni sağlayacak en etkili hatta tek yoldur.

Kallikles, iktidar-güç ilişkisine farklı bir açıdan bakar. Pyhis-nomos karşıtlığından, açıkçası pozitif hukukun doğal yasaya aykırılığından yola çıkarak, yasaların güçlülerce değil tam tersine güçsüz çoğunlukça yapıldığı sonucuna ulaşır. Böylece devlet, güçsüzlerin kendilerini güçlülere karşı korumak, güçlüleri iktidardan uzak tutmak ve onları yozlaştırmak amacıyla kurdukları bir tuzak olarak ortaya çıkar. Çünkü yasalar, kişinin, başkalarından daha çok şey elde etmek istemesini çirkin ve haksız, bu amaç peşinde koşmaya da haksızlık ve adaletsizlik adını verir. Oysa gerçek (doğal) hak ve adalet, güçlünün istediği gibi yaşaması, tutkularının kendini götürdüğü yere dek gitmesidir. Kısaca “hak, güçlüdür” (Şenel, 1986: 166).

Thrasymakhos ise, iktidar-güç ilişkisini rasyonel bir açıdan ele alır. Siyasal alanda dinsel ve etik değerlere yer yoktur; önemli olan tek şey başarıdır. Dahası hak, adalet ya da adaletsizlik gibi kavramların anlamını belirleyen de güçlü olan, yani iktidarda bulunanıdır. Dolayısıyla güçlü-güçsüz mücadelesi sonucunda güçlünün güçsüze kabul ettirdiği düzen devlet olmuştur. İktidar her zaman güçlünün ifadesidir ve güçsüzler bu güce boyun eğler (Göze, 2000: 13). Dolayısıyla, “*Her toplumda yönetim kimde ise güçlü odur. Her yönetim yasaları işine geldiği gibi koyar...Doğruluk adalet güçlünün işine gelendir*” diyen Thrasymakhos (akt.Platon, 1973: 34), Kallikles’in “hak güçlüdür” ilkesini savunmak yerine “ne yapalım, realitenin işleyişi böyle” anlamında, var olanı açıklar ancak benimsemez.

Geç dönem sofistlerin, doğal hukuk ve iktidar-güç ilişkisi bağlamında ortaya koydukları düşüncelerinde, aşırı bireyciliğin doğallığı ve toplumun, siyasal düzenin meşruluğunun yadsınması en keskin biçimde savunulmaktadır. Burada sofistlerin için kolayına kaçtıkları, bozulan toplumsal ve siyasal yapıyı yeniden düzeltmeye çabalamak yerine, “kendini kurtarmak” düşüncesini işledikleri açıktır.

1.2.Sofistlerin Etkileri

Sofistlerin erken ve geç kuşakları bir bütün olarak ele alındığında, düşünce tarihinde birçok “ilk”in altına imza attıkları görülür. İnsanı hem bir varlık hem de birey olarak düşüncenin odak noktasına oturtmaları; bilgide rölativizmi, gerçek konusunda ise subjektivizmi savunmaları; “ahlak (mutluluk) sorunu”nu ele almaları; devleti ve yasaları tanrısal / aristokratik nitelikte, dolayısıyla değişmez bir amaç olarak değil, insan iradesinin ürünü bir araç olarak, dolayısıyla da toplumsal gereksinimler doğrultusunda değiş(tiril)ebilir görmeleri; ekonomi ve siyaset alanında liberal –özgürlükçü anlamında- bir tavır takınmaları; sonuçta aşırı bireyciliğe ulaşsa da doğal hukuk öğretisinin temellerini atıp buradan hareket etmeleri, sofistlerin felsefi gelişim bağlamında önemlerini gösteren örneklerdir.

Bununla birlikte sofistler, başta Socrates ve Platon olmak üzere, aynı dönemde yaşayan, dolayısıyla düşünceleri aynı toplumsal ve siyasal yapı tarafından yoğrulan, bu bozuk düzenden kaçmayı değil onu yeniden ayağa kaldırmak anlamında “zor”u seçen filozoflarca, yukarıda sayılan özellikleri nedeniyle kıyasıya eleştirilmişlerdir. Onlara göre sofistlerin bireyci ve göreceli bakış açıları, toplumun ve siyasal yapıların önemini azaltmış ve bu kurumlara saygıyı yok etmiştir; dahası insanları bilgi ve erdemlerine göre değil, bireysel çıkar doğrultusunda yalnızca başarılarına göre ele almaları, bir varlık olarak “insan”ın da değerini düşürmüştür. Daha açık bir deyişle insanı doğadaki diğer canlılardan ayıran ve üstün kılan en önemli özelliği akıl ve aklını fonksiyonel biçimde kullanarak ulaştığı erdemdir. Oysa ki sofistler, çoğunlukla maddi bir nitelik taşıyan bireysel çığara ulaşmayı hedef olarak gösterdiklerinden, insanın söz konusu ontolojik üstünlüğünü hafife almakta ve bireyi maddi haz peşinde koşan sıradan bir canlı durumuna indirgemektedir. Bu nedenle polislerdeki toplumsal ve siyasal yapının çözülmesindeki baş sorumlular, onlara göre sofistlerdir.

2.Liberal Düşünce

Yapısalcı bir kavram seti kullanmak gerekirse Avrupa’da, XVII. yy. sonlarında başlayıp XVIII. yy.’da ivme kazanarak, XIX. yy.’da zirveye ulaşan altyapıda, üretim biçiminde ve teknolojiye gerçekleşen ve adına

“Sanayi Devrimi” denilen değişimin; üstyapıya yansıyan toplumsal, kültürel ve kaçınılmaz olarak da siyasal etkileri, yeni bir yaşam biçimini ve ideolojiyi de beraberinde getirmiştir. Açıkçası Sanayi Devrimi öncesinde merkantilist politikalar ile oldukça güçlenen ve zamanla ekonomik iktidarı eline geçiren burjuvazi, bu kez siyasal iktidara gözünü dikmiş ve bu yolda mutlak monarşi ile aristokrasiye yönelik muhalefetini doruğa çıkarmıştır. İşte liberalizm, XVII. yy. sonlarından itibaren burjuvazinin söz konusu muhalefetinin söylemi ve ideolojisi olarak belirmiştir.

Etimolojik açıdan ele alındığında liberalizm sözcüğünün İngilizce’ye ve siyaset literatürüne İspanyolca’dan geçtiği görülür. İspanyollar, Latince “liber” kökünden türettikleri “liberty” sözcüğünü, XVIII. yy.’da İngiliz kaynaklı siyasal politikaları nitelendirirken aşağılayıcı bir anlamda kullanmışlar ayrıca, mutlak monarşiye karşı meşruti monarşiyi savunanlara da “liberales” demişlerdir (Yayla, 1992: 13). XIX. yy.’da ise siyasal terminolojiye giren bu terim, bireysel özgürlüğü ve üretim araçlarının özel mülkiyetini savunanlar için kullanılmaya başlanmıştır.

Simgesel olarak 1789 Fransız Devrimi ile özdeşleştirilen, burjuvazinin mutlak monarşi ve aristokrasiye karşı zaferinin ve siyasal iktidarı ele alışının ardından, XIX. yy.’da bu kez burjuvazi ile işçi sınıfı arasında, öncekinden daha ciddi ve kapsamlı bir çatışma ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde liberalizmin gelişimi, gerek aristokrasi-burjuvazi çatışmasının niteliğine, gerek sanayileşme ile ortaya çıkan işçi sınıfının bilinçlenme durumuna ve tutumuna, gerekse toplumsal ve kültürel yapılarındaki özel farklılıklara dayalı olarak, aynı yönde ancak farklı yollarda ve farklı hızlarda yaşanmıştır. Sözelimi İngiliz liberalizmi, genel olarak dış zorlamalardan, müdahalelerden korunma anlamına gelen “negatif özgürlük” anlayışına dayanarak sınırlı devlete doğru uzanırken, Fransız liberalizmde hem Locke’cu, hem de “pozitif özgürlük” anlayışına dayanan Rousseau’cu ‘etatist liberalizm’ akımları ortaya çıkmıştır (Yayla, 1992: 19). Locke’cu liberalizm “bir şeyden özgürlük (freedom from)” ilkesi çerçevesinde devletten bağımsız olmayı özgürlük olarak görürken, etatist liberalizm, özgürlüğün yalnızca “müdahale edilmemek” olarak ele alınmasına karşı çıkar ve devleti küçültmek yerine devleti biçimlendirmeyi önererek, özgürlüğü devletin gerçekleştirebileceği bir olanak olarak görür.

Öte yandan XVIII. ve XIX. yy. liberalizminin biri siyasal diğeri ekonomik olmak üzere iki boyutlu bir gelişme süreci bulunmaktadır. Özel mülkiyet, serbest girişim, kar ve rekabet gibi esaslara dayanan ekonomik liberalizm, devlete ekonomik alanda imtiyaz tanıyan merkeziyetçi doktrinlerin karşısında yer alır. Bununla birlikte güncel tartışmalara sıkça konu olan liberalizm, daha çok -kapitalizmin de temeli olan- ekonomik liberalizmdir.

Çalışmada kapsamı sınırlı tutmak ve temel konudan sapmamak amacıyla gerek liberalizmin ülkeler bazındaki gelişim farklılıklarına, gerekse siyasal-ekonomik ayrımına girilmeyecek, yalnızca XVII.-XIX. yy. aralığında kendilerini liberal ya da özgürlükçü diye tanımlayan düşünürlerin ortak savları ele alınacaktır.

2.1.Liberal Kuramın Temel Noktaları

Bir İngiliz düşünce adamı olan John Locke (1632-1704)'un, 1690 yılında yayımladığı *Hükümet Üzerine İki Deneme* (Two Treatises on Civil Government) adlı yapıtında –ancak özellikle ‘İkinci’sinde- öne sürdüğü görüşler, siyaset felsefesinde yeni bir bakış açısının da temellerini atmıştır. Locke’un bu düşünce iskeleti üzerine Jeremy Bentham (1748-1832), James Mill (1773-1836), Alexis de Tocqueville (1805-1859), John Stuart Mill (1806-1873) ve Herbert Spencer (1820-1903)’ın katkılarıyla Klasik Liberalizm adı verilen siyasal kuram ortaya çıkmıştır. Aynı bağlamda Adam Smith (1723-1790) ve David Ricardo (1772-1823) da, liberal dünya görüşünün ekonomik boyutlarını temellendirmişlerdir.

Söz konusu düşünürlerin söylediklerine toplu olarak bakıldığında liberalizm, bireyin özgürlüğünü, özerkliğini, temel haklarını garanti altına almayı amaçlayan ve bu amaçla siyasal iktidarın sınırlandırılması üzerinde duran bir düşünce olarak ortaya çıkmaktadır (Held, 1987: 41). Bireyin kendi yaşamına kendisinin yön verebileceği ilkesi üzerine kurulu özgürlükçü bir sistem iddiasındaki liberalizmin amacı, bireysel özgürlüklerin önündeki engelleri kaldırmak, temel hak ve özgürlükleri korumak, bireyin inisiyatifini serbestçe kullanabilmesini gerçekleştirebilecek ortamı yaratmak (Erkal ve Baloğlu, 1997: 180-181)

ve dolayısıyla düşünce, inanç, siyaset ve ekonomide serbestliği yaşama geçirebilmektir.

Bu çerçevede klasik liberal düşünürlerin savları bireysel özgürlük, bireysel çıkar, yetkileri ve işlevi sınırlandırılmış devlet ile kendiliğinden işleyen serbest ekonomik düzen temaları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

2.1.1.Bireycilik

Liberalizmde birey, temel varlık ve kavram olarak ele alınır. Bireyin varlığı ulus, halk, toplum, sınıf vb. “bütün”lerin varlığından daha üstün ve gerçektir. Liberalizmin özgürlük, fayda, sınırlı devlet, doğal hukuk gibi diğer tezleri hep birey için, onun varlığını ve anlamını gerçekleştirebilmek için ileri sürülmüştür.

Locke’un savunduğu üç temel hak, yaşama, özgürlük ve mülkiyet hakları, doğal olarak birey içindir; kollektif varlıklar için değil. Locke’la başlayan süreçte liberalizmin bireye toplumdan ve diğer kollektif varlıklardan daha çok değer vermesinin nedeni, bireyin ve bireyin haklarının toplumdan önce varolmasıdır (Elma, 2002: 145).

Birey üzerinde devlet ya da başka herhangi bir kollektif yapı bulunmadığı yolundaki yaklaşımın siyasal izdüşümü, kişinin devlet için var olduğu değil tersine devletin kişi için var olması gerektiği biçimindeki anlayıştır. Bu bağlamda liberalizmin devleti, bireylerin temel hak ve özgürlükleri ile sınırlanmış bir devlet olarak belirlemektedir.

Diğer yandan toplum ve devletin ontolojisi de bizatihi bireyin ürünüdür. Daha açık bir deyişle liberal kuramda toplum ve devlet, bireysel iradelerin ürünü olan, insan yapısı, dolayısıyla da doğal olmayan kurumlardır ve varlıklarını bireye borçludurlar. Böyle bir bakış açısında birey, zorunlu olarak, “tüm yolların başladığı ve bittiği merkez” konumunda yer almaktadır.

2.1.2.Özgürlük

Liberal düşünceye göre, bireycilik, bireyin kendi yaşamına yön verebilmesi, kendi amaçlarını serbestçe seçebilmesi ve bunları gerçekleştirebilmek için gerekli eylemleri yapabilmesi koşuluna bağlıdır.

Bunun için ise birey özgür olmalıdır. Dolayısıyla bireycilik ve özgürlük, birbirlerini bütünleyen, biri olmadan diğersinin anlamını yitirdiği kavramlardır. Bu çerçevede liberalizm, bireysel özgürlüğü temele oturtan bir yaklaşımdır. Nitekim liberal düşünürler, faydacılık, doğal hukuk, demokrasi gibi konularda farklı düşünceler üretseler de, bireycilik ve özgürlük konusunda adeta birbirlerinin düşüncelerini yinelemişlerdir.

Öncelikle şu noktayı belirtmek gerekir ki özgürlük, yalnızca liberal düşünceye özgü, bir tek onun ele aldığı ve savunduğu bir kavram değildir. Nitekim sosyalizmden anarşizme, hatta faşizme kadar bir çok düşünce ve ideoloji, özgürlük üzerine eğilmişlerdir. Bu nedenle değişik özgürlük tanımları ve anlayışları bulunmaktadır.

Klasik liberal kurama –özellikle Locke’a- göre doğada var olan, insan aklının vicdan süzgecinden geçirerek ortaya koyduğu kuralların tümü olarak kabul edilen doğal hukuk öğretisi, insanın devletten önce ve devlet gücünün üstünde var olan haklarını temel alır. Bu bağlamda yaşama hakkı, özgürlük hakkı ve mülkiyet hakkı, insanın doğal olarak sahip olduğu üç temel haktır. Dolayısıyla liberalizmin, insanın en temel özelliği ve özü olarak gördüğü özgürlük, bireyin kendine özel bir davranış, düşünce, inanç ve mülkiyet alanına sahip olması, baskı ve zorlama altında kalmaksızın dilediğini yapabilmesi ve istediği gibi davranabilmesidir.

Anlaşılabileceği gibi liberalizmin bu özgürlük tanımı, “negatif özgürlük” olarak adlandırılan, bireyin dışarıdan gelen bir zorlama altında kalmaksızın davranabilmesi, herhangi bir davranış, tutum, inanç ve düşünce kalıbıyla yükümlü tutulmaması anlamında bir özgürlüktür (Hayek, 1995: 61-65). Bireyin herhangi bir dış müdahaleye uğramadan davranabildiği, düşünebildiği ve inanabildiği alan ne kadar geniş ise, özgürlüğü de o denli geniştir. Bu açıdan liberalizmin negatif özgürlüğü, daha önce de değinildiği gibi “bir şeyden özgürlük”tür ve burada asıl olan, özgürlüğün bireye “bir şey” sağlaması değil, onu dış baskı ve zorlamalardan korumasıdır.

Liberal özgürlük üzerine en kapsamlı görüşleri öne süren Constant’a göre, modern özgürlük anlayışı, eski çağların –örneğin antik Yunan’ın- özgürlük anlayışından çok farklıdır. Eskilerin özgürlüğe verdikleri anlam köle olmama ve yurttaş olarak siyasal yaşama katılma hakkı ile sınırlı kalırken, modern özgürlük, bireyin yalnızca yasalara uyması ve yasaların sınırlamadığı her şeyi yapabilmesidir (Göze, 2000: 241-242). Bu

bakımdan liberal özgürlük, yaşam, düşünce, inanç, basın, ekonomik girişim gibi yaşamın tüm alanlarını kapsayan bir özgürlüktür. Yine Constant'ın *“Kişilere yasaklanmayan her şey müsaade edilmiş demektir; siyasal iktidarlar için ise, izin verilmemiş her şey yasaklanmıştır”* sözü, liberalizmin özgürlük anlayışını özetler.

2.1.3.Sınırlı Devlet

Liberalizmde asıl olan bireyin özgürlüğü ve bunun korunmasıdır. Nitekim liberalizm denildiğinde ilk akla gelen ve bu düşüncenin en büyük ideologu olan Locke'un kuramının özü, insanların yaşamları, özgürlükleri ve mülkiyetleri üzerinde mutlak egemen oldukları, devletin varlık nedeninin ise, bireyin söz konusu haklarını garanti altına almak ve korumak olduğudur.

Bir toplumsal sözleşme kuramcısı olan Locke'a göre, devlet öncesi doğa durumu, insanların birbirleri üzerinde baskı kurmadığı ve herkesin özgür biçimde yaşadığı bir dönemdir. Bu dönemdeki tek sorun ya da eksiklik, herkesin, hak ve özgürlüklerine yönelik saldırıları önleme ve doğal cezalandırma yetkisini kendisinin kullanmasıydı. Açıkçası böyle bir yetki, herkesin herkesi cezalandırabileceği ve dolayısıyla Hobbes'un “herkesin herkesle savaştığı dönem” dediği bir kaos ortamı olasılığını içermektedir. Sonuçta ise insanlar aralarında yapmış oldukları bir sözleşme ile, doğal durumda sahip oldukları bu cezalandırma yetkisini topluma, dolayısıyla devlete devretmişler ve söz konusu düzensizlik ve çatışma olasılığını ortadan kaldırmışlardır. Burada devlet, sözleşmeye taraf olduğu için sorumlu ve sınırlı yetkilidir; insanlar, hak ve özgürlüklerini değil bunları koruma ve cezalandırma yetkisini sözleşmeye konu yaptıkları için, devletin yetkili olduğu alan güvenlik ve adaletle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla devletin amacı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Doğal durumdaki özgürlükleri korumak.

Locke'un –dolayısıyla liberalizmin- bu savı ile kişinin doğal durumda sahip olduğu yaşam, özgürlük ve mülkiyet üzerindeki hakların korunması devletin birincil görevidir. Kişinin özgür alanını belirleyen bu doğal, vazgeçilmez haklar aynı zamanda devletin sınırlarını da çizer ve bu sınırları aşan devlet meşruiyetini yitirir. Görüldüğü gibi bu tür bir varsayım, devletin etkinlik alanının, kendisine devredilen güçlerin ya da

yetkilerin sınırları içinde kalması yargısına doğru kolaylıkla kayar. Devlet, söz konusu sınırların dışına çıktığında, bir “istilacı”ya dönüşür (Lipson, 2005: 176).

Bu aşamada akla gelen ilk ve temel soru şudur: Devletin kendi yetki ve etki alanının içinde kalmasını sağlayacak ve dolayısıyla bir istilacıya dönüşmesini engelleyecek olan nedir? Başta Locke olmak üzere liberallerin buna verdikleri yanıt hukuk devleti ve güçler ayrılığı olmuştur. Daha açık bir deyişle liberalizm, devlete devlet olmanın en önemli işlevi olarak, insanların özgürlüklerini ve doğuştan geldiği ileri sürülen haklarını tanımak ve korumak zorunda olan bir “hukuk devleti” olma işlevi, bir *bekçi devlet* görevi yüklemiştir. Nitekim 1688 İngiliz Haklar Bildirgesi, 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1787 Amerikan Anayasası ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Beyannamesi gibi bu zaman diliminin hukuksal metinleri, devlet tanımındaki söz konusu değişimi kabul ve ilan etmişlerdir. Bundan böyle hak ve özgürlüklerin devlet tarafından verilmediği, fakat onun tarafından tanındığı ve korunduğu anlayışı egemen olacaktır; devlet, hukuku yapan, ancak yaptığı hukukla kendisini de sınırlandıran devlettir ve bu sınırlamanın kriteri, insanların temel hak ve özgürlükleridir.

Öte yandan temel hak ve özgürlükler kriterine göre gerçekleşecek sınırlamayı yapacak ve denetleyecek olan unsur ise, devletin kural koymak, kuralları uygulamak ve söz konusu uygulamayı denetlemek biçimindeki üç temel işlevini, açıkçası yasama, yürütme ve yargı erklerini farklı ellere vermek, bunlar arasındaki ilişkiler yoluyla bütün olarak devleti, kendi sınırları içinde tutmaktır. Açıkçası liberal düşünceye göre devletin sınırı, bireylerin temel hak ve özgürlükleri, bu sınırlamayı gerçekleştirecek olan ise yine devletin kendisidir.

2.1.4.Faydacılık

Locke ile başlayan özgürlükçü kuram, özellikle Anglo-Sakson liberalizminde önemli bir yeri olan Faydacı Okul’un önde gelen isimleri Bentham ve Mill ile birlikte ciddi değişimlere uğramıştır. Bentham’a göre insan, doğası gereği kendisine haz veren şeyleri ister ve yapar; kendisine maliyet yükleyen şeylerden ise kaçınır. Haz ve mutluluk tek ve gerçek iyidir. Bu yaklaşım, liberalizme “özel çıkarın maksimizasyonu” anlamına

gelen faydacılığı eklemlemiştir; insanların davranışları sınırlanmadığı ve baskı altında tutulmadığı sürece, gerçek mutluluğa ve refaha ulaşmak mümkündür. Başka bir ifade ile bireylerin kendi mutlulukları peşinde koşmaları sonucu toplumun mutluluğu da gerçekleşmiş olacaktır (Aktan, 1995: 8-9).

Toplumsal sözleşme kuramını, doğal hukuku ve doğal hakları kesinlikle reddeden Bentham'a göre, bir eylem, bir doğal hukuk kuralı ile uyumlu olduğu için değil yalnızca mutluluk ürettiği için haklıdır. Devletin olmadığı yerde hukuktan, devletten önce de hukukun varlığından söz edilemez. Hukuk, her yerde ve her zaman devlet otoritesi ile yaptırma bağlanmış kurallar toplamı anlamına gelir. Devlete itaatın gerçek nedeni de faydadır. Çünkü hukukun en önemli hedefi güvenliğin sağlanmasıdır ve hukukun amaçları arasında özgürlüğün yeri yoktur. Özgürlük, ancak güvenlik, yani devletin zorlama gücü ile bir anlam kazanır (Yayla, 1992: 80-81).

Bu yaklaşım, liberalizmin insan tipi olan "homo economicus"un da dayanağını oluşturur. İnsan, yapısı gereği rasyonel ve tutarlı tercihlerde bulunmaya yatkındır. Dolayısıyla bireylerin rasyonel seçim ve etkinlikleri sonucunda, hem kendilerinin hem de toplumun çıkarı azamileşir. Liberalizm, bunun dışında kamusal ya da ulusal çıkarı özel çıkardan üstün görmez. Burada bireycilik, sınırlı devlet ve faydacılık unsurları birarada düşünüldüğünde ise ortaya liberalizmin ekonomik düzen konusundaki görüşü çıkar. Piyasa ekonomisi ya da açıkçası kapitalizm adı verilen bu sistemin özü, rekabete dayalı olarak sermayedar açısından karın, çalışan açısından ücretin ve tüketici açısından da faydanın azamileştirilmesi amacını güden maksimist bir çerçevede, özel mülkiyet, miras, sözleşme yapma, girişim serbestliği gibi ilkelerin güvence altına alınmış olduğu ve devletin genel olarak ekonomik ilişkilere, özel olarak ise fiyat mekanizmasının işleyişine müdahale etmediği bir model olmasıdır (Aktan, 1994: 25).

James Mill ise, liberalizmin ekonomik değil siyasal yorumunu faydacılıkla temellendirmiştir. Daha açık bir deyişle, toplumda hiç değilse ortalama bir eğitimden geçmiş olanların, oy haklarını kendi kişisel çıkarlarına uygun yönde kullanabilme yeteneğinde olduklarını ileri sürerek oy hakkının genişletilmesini savunmuştur. Böylece herkes kendi çıkarını izleyip *fayda maksimizasyonu* çabasına girişince "en büyük

sayının en büyük mutluluğu”na erişilecektir. Dolayısıyla ona göre, oy hakkının genişletilmesi, kişisel ve sınıfsal çıkarlarla toplumsal çıkarlar arasındaki çelişkiyi ortadan kaldıracak, toplumsal boyutta bir uzlaşma gerçekleşecektir.

2.1.5.Bilgi Kuramı

Birey, özgürlük, devlet ve ekonomi gibi alanlarda söyleyecek çok sözü bulunan liberal düşüncenin bilgi, gerçek ve varlık gibi epistemolojik konularda ise neredeyse dilsiz olduğu söylenebilir. Açıkçası, aynı zamanda ampirizmin de kurucuları arasında yer alan Locke dışında, epistemolojiye eğilen klasik liberal düşünür yoktur*. Bu bağlamda Locke’un bilgi felsefesi ele alındığında, öncelikle dogmatizmin eleştirildiği, ardından ise ampirik yöntemin temellerinin atıldığı görülür.

XVII.yy. sonlarına kadar etkinliğini sürdüren feodal aristokratik düşünüş, bilginin kaynağının algı, duyum, gözlem değil “deney-öncesi (a priori)” olduğunu benimseyen dogmatik bir tutuma sahipti. Söz konusu dogmaya ise Katolik Kilisesi’nin resmi düşüncesi yani dinsel bir renk egemendi. Sonuçta ise Kilise’nin onayladığı feodal aristokratik toplum düzeni ve kurumları, tanrısal, evrensel, değişmez bir düzen olarak görülüyor ve gösteriliyordu. Kilisenin dogmatik düşünce kalıplarının dışında kalan ve yalnızca dinsel değil dünya düzeni ile de ilgili bilgiler doğru bilgi olamazdı.

İşte Locke, *İnsan Zihni Üzerine Deneme* adlı yapıtında bu dogmatik bilgiyi hedef alır. Eğer insan bilgisi deney-öncesi olsaydı, her insan, doğuştan gelen ve birbirleriyle aynı düzeyde olan bilgiye sahip olacaktı. Oysa insanlar arasında bilgi düzeyi açısından böyle bir denklik hiçbir zaman söz konusu olamaz. Açıkçası Locke’a göre, insanların kafasında ne doğuştan gelen kuramsal birtakım bilgiler, ne de doğuştan pratik önermeler vardır. Dahası Aydınlanma Dönemi ve Sanayi Devrimi, doğal bilimlerdeki gelişmeler ve teknolojiye buluşlarla temellenmişti. Bu gelişme ve buluşlar ise, dogmatik ilkelerden ya da Kilise dokümanlarından değil, insanların madde ile olan ilişkilerinden ve deneylerden doğmuştu. Öyleyse bilginin kaynağı, insanın dışındaki dünyadan duyu organları ile sağlanan algılar ve deneyimdir. İnsan zihni,

* Bir *nominalist* olan Jeremy Bentham’ı bu sınıflandırmanın dışında tutmak gerekir.

doğuşta *tabula rasa* (boş bir beyaz sayfa) gibidir; algıların zihinde bıraktığı izlenimlerin zamanla biçimlenmesi deneyimleri, deneyimler ise bilgiyi doğurmaktadır (Şenel, 1986: 430-431).

Ampirizm olarak adlandırılan bu yöntem, bilgilerin doğuştan geldiği dogmasına dayanan aristokratik tezleri dayanaksız bırakmıştır. Bu durumda toplumsal ve siyasal yapıların tanrısal, evrensel, değişmez olduklarını öne süren aristokratik tezler de, aynı temelden geldikleri için geçerliliklerini yitirmişlerdir.

3. Sofizm – Liberalizm Karşılaştırması

İ.Ö. V-IV. yy.'larda antik Yunan polislerinde etkinliğini sürdüren sofist düşünce ile XVII.-XIX. yy. aralığında özellikle Batı Avrupa'da klasik dönemini yaşayan liberalizm arasında, yukarıdaki açıklamalar incelendiğinde birtakım benzerlikler olduğu görülmektedir. Her şeyden önce ortaya çıktıkları dönem ve temel amaçları bağlamında, her iki akım arasında bir koşutluk göze çarpmaktadır. Daha açık bir deyişle, gerek sofizm gerek liberalizm, aristokratik toplumsal ve siyasal yapıya ve aristokratik dinsel düşünce biçimine bir tepki olarak ortaya çıkmışlar, toplumun hiyerarşik ve kastlı yapısının, bu yapının üst örgütlenmesi olan aristokratik/monarşik devlet sisteminin ve söz konusu düzenin tanrısal, evrensel ve mutlak olduğu yolundaki düşünce biçiminin, yaşam karşısındaki yanlışlığını öne sürerek değişim yönünde bir tezi savunmuşlardır.

Amaç, “eski”yi yıkmak olunca, düşünce sisteminin bazı temel unsurlarının da söz konusu amaca uygun nitelikler taşıması kaçınılmazdır. Bu çerçevede sofistlerin tümünün ele alıp işlediği, liberallerde ise yalnızca Locke’un üzerine eğildiği, ancak onun düşüncelerinin etkisiyle liberal felsefenin temel kabulleri arasına giren bilgi kuramındaki “görecelik” kavramı, “eski”nin yerine “yeni”nin inşasında bir araç olarak kullanılmıştır. Bilginin kaynağının duyu organlarıyla sağlanan algı olduğundan, algının ise duyu organlarının önelliğinden dolayı kişiye, zemine ve zamana göre değişen bir niteliğe sahip olduğundan hareketle, bilginin ve dolayısıyla toplumsal/siyasal yapıların mutlak, tanrısal, evrensel, dogmatik kavramlar olmadığı

sonucuna ulaşan bu anlayış, her iki akım tarafından aristokratik dinsel yapıların kalıcı olmadığı savına temel oluşturmuştur.

Söz konusu amaç doğrultusunda bir diğer ortak sav, toplumun ve devletin kökeni çerçevesinde ileri sürülen “sözleşmecî kuram”dır. Sofistlere göre insanların doğadaki varlıklarını sürdürebilmeleri, kendi aralarında dayanışmaya gitmelerini zorunlu kılmıştır. Bu dayanışmanın üzerine oturduğu zemin ise, doğa ile mücadelede ortak gereksinimleri karşılayacak bir üst otorite, yani devlettir. Anlaşılacağı gibi devlet, insan iradesinin ürünü olan bir araçtır; amaç değil. İnsanlar doğa karşısında “güçsüzlükte eşit” durumdadır ve bu nedenle, korunmak amacıyla aralarında “eşitçe” anlaşarak kuracakları devlet düzeni içinde, herkesin aynı hak ve olanaklardan yararlanması kaçınılmazdır (Göze, 2000: 12). Bu yorumun sonuçta demokrasiye ulaşacağı da açıktır. Her ne kadar geç dönem sofistlerde devletin kökeni eşitliğe değil güce dayandırılrsa da, bu, devletin insanın yarattığı bir araç olduğu düşüncesiyle çatışmamaktadır.

Liberal düşüncenin en büyük ismi olan Locke da, genel felsefesini, sözleşme öncesi doğa durumundaki temel hakların, sözleşme ile ortaya çıkan devlet karşısındaki niteliği ve konumu üzerine kurmuştur. Bu akımdan bir diğer örnek olarak Herbert Spencer da devleti, birbirlerini karşılıklı sigorta etmek amacıyla bireylerin kurduğu bir sigorta kurumu olarak görmüştür (Yayla, 1992: 94). Ona göre birey, özgürlüğünün tümünü kaybetme tehlikesine karşı bir sözleşme ile devleti kurmuş ve özgürlüğünün bir kısmını feda etmiştir. Kısacası gerek sofistlerin gerekse klasik liberallerin büyük çoğunluğu, toplum sözleşmesi kuramı üzerinde hemfikirdirler. Her iki düşünce akımı da toplum ve devleti, amaç değil bir araç olarak görmektedir.

Bireycilik ve bireysel çıkar, sofizm ve liberalizmin kesiştiği bir başka noktadır. Bir kere sofistler, evreni değil insanı, insanın mutluluğu sorununu ele almışlar ve bu çerçevede “başarılı” insanın mutlu insan olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda bilgiyi de, başarıya götüren pratik ve pragmatik niteliğiyle işlemişlerdir. Gerek kişilerin başarı olarak belirledikleri hedeflerin farklılığı, gerekse bu hedef farklılığı dolayısıyla gereksinim duyulan pratik bilginin farklılığı, birey iradesinin belirleyiciliğini ön plana çıkarır. Açıkçası sofistlerin “insan her şeyin ölçüsüdür” ilkesi, bireyselliğe ve bireysel seçim hakkına vurgu yapar.

Liberalizmin ‘bireycilik’ ve ‘fayda’ anlayışını, en tipik biçimiyle Bentham dile getirmiştir. Birey çıkarlarını “gerçek tek çıkar” olarak gören Bentham, bireysel çıkarların başka bir çıkar adına feda edilmesine razı değildir. Bu nedenle devlet çıkarı ve toplum çıkarı bahaneleriyle bireysel çıkarı engelleyen yasalara tümüyle karşıdır (Yayla, 1992: 82). Aynı bağlamda olmak üzere Spenser da, bireyci toplumun, insanlığın evriminde daha yüksek bir düzeyi temsil ettiğini savunmuş ve temel olarak da endüstriyi göstermiştir. Mill’in “en büyük sayının en büyük mutluluğu” ilkesi ise, bireysel çıkar ile toplumsal çıkar ilişkisini ortak bir düzlemde bağdaştırmayı amaçlar.

Sonuç

Düşünce tarihi üzerine yapılan anakronik çalışmalarda, tarihin belirli bir aşamasında düşünülen, üretilen, yazılan kavramlar kullanılarak, tarihin ilerleyen dönemleri açıklanmaya çalışılır. İlk bakışta bu çalışmanın da anakronik bir nitelik taşıdığı izlenimi doğabilir. Ancak öncelikle şu noktanın açıklanması gereklidir ki, bu yazıda antik Yunan’ın sofist düşüncesinden hareketle modernizmin liberal düşüncesinin açıklanması amaçlanmamış, yalnızca her iki akımın benzer yönleri üzerinde bir düşünce egzersizi yapılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede, antik Yunan’ın sofist düşünürlerini, tarihteki ilk liberaller olarak algılamak, tezlerini de “erken liberalizm” biçiminde tanımlamak çok aşırı zorlama bir yorumdur. Bununla birlikte her iki düşünce akımının insan, birey, fayda, devletin kökeni ve niteliği gibi kavramlarla sınırlı bir alan üzerindeki yaklaşımları ele alındığında, klasik liberal düşünürleri, modern çağın sofistleri olarak nitelemek, birinciye göre zorlama katsayısı daha düşük bir yorum olacaktır.

Kaynakça

Ağaoğulları, M. Ali (1989); **Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi**, Ankara: Teori Yayınları.

Aktan, Coşkun Can (1994); **Gerçek Liberalizm Nedir?**, İstanbul: T Yayınları.

Aktan, Coşkun Can (1995); “Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt 28, sayı 1.

Eflatun (1973); **Devlet**, İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Elma, Fikret (1992); “Liberal Düşünce Geleneğinin Oluşumu ve John Locke”, **Journal of Qafqaz University**, Number 9, Spring.

Erkal, Mustafa ve BALOĞLU, Burhan ve Filiz (1997); **Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul: Der Yayınları.

Göze, Ayferi (2000); **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9. Basım, İstanbul: Beta Yayınları.

Hayek, Friedrich A. (1995); **Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük – II, Sosyal Adalet Serabı**, (çev. Mustafa Erdoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.

Held, David (1987); **Models of Democracy**, Cambridge: Polity Press.

İşçi, Metin (2004); **Siyasal Düşünceler Tarihi**, İstanbul: Der Yayınları.

Kranz, Walter (1984); **Antik Felsefe**, (çev. Suat Y. Baydur), İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Lipson, Leslie (2005); **Siyasetin Temel Sorunları**, (çev. Fügen Yavuz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.

Şenel, Alaaddin (1986); **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara: Teori Yayınları.

Yayla, Atilla (1992); **Liberalizm**, Ankara: Turhan Kitabevi.